

Heliand

*Een Christusgedicht
uit de vroege
middeleeuwen*

Uit het Oudsaksisch vertaald,
geannoteerd en ingeleid door
Jaap van Vredendaal

Aangevuld met de fragmenten
van de Oudsaksische *Genesis*
Vertaald door Redbad Veenbaas

Met medewerking van
Willem van der Meiden

Boom

INHOUD

- 7 Inleiding
- 45 Voorwoord op een oud Saksisch boek
- 47 Verzen over de dichter en vertaler van dit handschrift

- 49 Heliand
- 237 De Genesis-fragmenten

- 270 Herkomst van de illustraties

Ruiterstandbeeld van Willibrord op het Janskerkhof in Utrecht
naar een ontwerp van Albert Termote

Jaap van Vredendaal • INLEIDING

Op het Janskerkhof in Utrecht staat sinds 1947 een ruiterstandbeeld. Aan tonsuur en pij is te zien dat de ruiter een monnik is. In zijn hand houdt hij een miniatuurkerkje. Het beeld staat zo opgesteld dat man en paard in de richting van de Dom rijden. Het beeld vertelt het verhaal van de Engelse monnik Willibrord, die het christendom naar de Lage Landen brengt en zijn eerste kerkje in Utrecht sticht, op de ruïnes van het oude Romeinse castellum.

Willibrord en zijn metgezellen, die in het jaar 690 met hun schip ergens in de Rijndelta aankwamen, legden met de kerkstichting in Utrecht de basis voor de kerstening van grote delen van het huidige Nederland en Duitsland. Utrecht was voor Willibrord en de Engelse missionarissen na hem het eerste steunpunt voor het zendingswerk onder Friezen en Saksen. De kerstening zou ruim een eeuw in beslag nemen en verliep in de meest letterlijke zin niet zonder slag of stoot. Niet alleen de missionarissen werden met geweld geconfronteerd, zoals ons uit het lot van Bonifatius bekend is, maar ook de mensen onder wie zij hun missiewerk verrichtten: Karel de Grote schrok er niet voor terug het nieuwe geloof desnoods met het zwaard op te leggen. Ondanks die dwang bleef het uiteindelijk niet alleen bij een uiterlijke aanvaarding van het christendom: daarvan getuigt een prachtig werk dat uit die tijd is overgeleverd: de *Heliand*, een gedicht van bijna zesduizend verzen over het leven van Christus. Het is van de hand van een Saksische dichter, die het werk rond 830 of 840 aan het perkament toevertrouwde. Hij schreef dit leven van Jezus niet in de universele schrijftaal van die dagen, het Latijn, maar in zijn eigen taal – een taal die nu als Oudsaksisch wordt aangeduid. Hij dichtte zijn Christusverhaal in allitererende verzen (stafrijm), de literaire vorm van het heldendicht die we ook kennen uit andere Oudgermaanse werken zoals de Oudengelse *Beowulf* en het Oudhoogduitse *Hildebrandslied*. Het bijzonderste is echter dat de dichter het verhaal vertelde vanuit zijn eigen belevingswereld: in de *Heliand* figureert Christus in het geografische en sociale milieu van het West-Europa uit de negende eeuw. De *Heliand* is een mooi voorbeeld van inculturatie, van de wijze waarop het christelijke geloof in de eigen cultuur wordt ingebed. Zo is de *Heliand* in zekere zin de kroon op het werk waarmee Willibrord begonnen was.

Het woongebied van de Franken, Friezen en Saksen

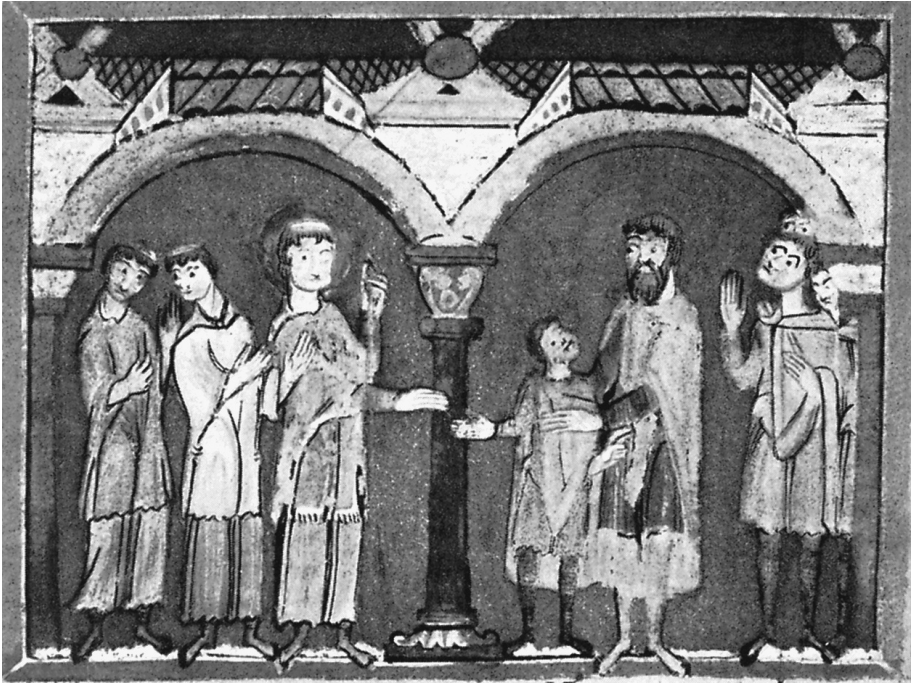
1. De kerstening van de Saksen

FRANKEN, FRIEZEN EN SAKSEN

Toen Willibrord in Utrecht aankwam, waren de Franken vanuit hun machtsbasis in de zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk volop bezig met hun expansie naar het noorden. Utrecht en omstreken vormden al vele jaren een betwist grensgebied: nu eens hadden de Friezen het er voor het zeggen, dan weer de Franken. In 690, het jaar van Willibrords aankomst, hadden de Franken het gebied juist weer veroverd. In 714 wisten de Friezen Utrecht weer tijdelijk in handen te krijgen, waarbij het kerkje van Willibrord werd verwoest. Pas in 719, na de dood van de Friese koning Redbad, werden Utrecht en omstreken definitief onderdeel van het Frankische rijk. De Friezen bewoonden destijds het hele Nederlandse kustgebied, vanaf de huidige Belgisch-Nederlandse grens (het Zwin) tot aan de monding van de Weser in het huidige Duitsland. Het woongebied van de Saksen strekte zich uit van de IJssel tot de Elbe en omvatte dus het huidige Oost-Nederland en het grootste deel van Noord-Duitsland. Er was echter geen sprake van scherp afgebakende grenzen: Friezen, Franken en Saksen vormden geen 'staten' en ook geen etnisch homogene stammen. Het ging om verbanden van lokale gemeenschappen. Koningen konden alleen bestaan bij de gratie van de steun van de lokale adel. De Frankische leiders waren daarin het verst gevorderd. Zij wisten de lokale elites aan zich te binden door grond te schenken of in leen te geven. De Saksen daarentegen kenden geen koning. Zij schaarden zich in het beste geval alleen in tijden van oorlog achter een gezamenlijke leider.

OORLOG EN MISSIE IN HET LAND VAN DE SAKSEN

De missie onder Friezen en Saksen ging hand in hand met de Frankische expansie. Van meet af aan stonden de Engelse missionarissen onder bescherming van de Frankische machthebbers. De Franken hadden al lang geleden, namelijk rond 500, het christelijke geloof aangenomen. Zij beschouwden zichzelf in toenemende mate als erfgenamen van het West-Romeinse rijk, dat in de vijfde eeuw ten onder was gegaan, en daarmee ook als hoeders van de kerk van Rome. Het gezag van de Frankische machthebbers steunde onder meer op de kerkelijke organisatie met haar lokale bisschoppen. De Franken hadden dus groot belang bij de verbreiding van het christendom én bij het bewaren van de

De jonge Liudger wordt naar de domschool van Utrecht gebracht.

1. Opdracht aan de vier evangelisten. Het Romeinse rijk

1 Menigeen wilde, door zijn gemoed gedreven,
 een begin maken met Gods woord,
 verhalen van het geheim, hoe de heersende Christus
 vermaarde daden onder de mensen had verricht
 5 met woorden en werken. Wijze lieden
 wilden lovend getuigen van de leer van Christus,
 het heilige Godswoord, en met hun handen schrijven,
 beeldend boekstaven hoe zijn boodschap allen
 tot voorbeeld moest zijn. Vier slechts verkregen
 10 te midden van die mensen macht van God,
 hulp uit de hemel, heilige geest,
 kracht van Christus. De keuze viel op hen
 om als enigen het evangelie
 en de geboden van God in een boek te schrijven,
 15 het heilige hemelwoord. Van de helden¹ mocht niemand
 die opdracht vervullen dan zij vieren alleen,
 daartoe verkoren door de kracht van God:
 Mattheüs en Marcus waren die mannen geheten
 en Lucas en Johannes, geliefd bij de heer,
 20 waardig voor dit werk. De geweldige God
 sterkte hun harten met de heilige geest
 en vervulde de helden met een vroom gemoed.
 Woorden schonk hij hun en wijsheid zo groot,
 dat zij met heilige stem konden verhalen van God,
 25 de goede boodschap² die in de ganse wereld
 haar weerga niet kent. Geen woord heeft de heer
 meer geprezen: het overmeesterde het kwaad,
 velde de vijand en zijn valse haat,
 weerstond zijn streven, want sterk was de geest,

1. Oudsaksisch *helið*, 'held', in de *Heliand* een van de vele varianten voor 'man', 'mens'. Zie ook de inleiding, p. 40.

2. Oudsaksisch *godspell*, 'goddelijke verkondiging', 'evangelie', hetzelfde woord als het Engelse *gospel*.

- 30 mild en goed, van de meester van het woord,
de edele maker, de almachtige heer.
Dat moesten zij vieren nu met hun vingers schrijven,
in zinnen bezingen. Ze zegden voort
dat zij van de grote kracht van Christus wisten,
- 35 hadden gezien en gehoord wat hij zelf had gedaan
in woorden en werken. Wonderen had hij verricht
te midden van de mensen, de machtige heer,
zoals van aanvang af, uit eigen kracht,
de alheerser deze wereld tot aanzijn riep
- 40 en alles omvatte met een enkel woord,
hemel en aarde en al wat zij omsluiten:
het Godswoord gaf aan het gegroeide en gemaakte
een vaste vorm. Voorts werd beschikt
welk volk onder de mensen het machtigst zou zijn
- 45 over de gewesten en landen en wanneer de werelddtijden¹
ten einde zouden lopen. Eén rijk nog
hadden de volken vóór zich; vijf waren er voorbij:
nu kwam het zesde, zaligmakend
door de kracht van God en Christus' geboorte,
- 50 de beste der heilanden, de heilige geest.
In deze Middelgaard² zou hij menigeen helpen
en velen vrijwaren van vijandschap,
van duivelse bedwelmings. In die dagen gaf God
de meeste macht aan de mensen van Rome,
- 55 had van hun heerlegers de harten gesterkt,
zodat zij alle volken op aarde bedwongen.
Vanuit Romeburg³ namen zij het rijk in bezit,
de gehelmde⁴ strijders, hun hertogen zaten
in ieder land, hadden allen in hun macht,
- 60 de andere volken. Eén van hen was Herodes –
in Jeruzalem over het joodse volk
tot koning verkoren. De keizer zelf,
de heer van het rijk had hem van Romeburg uit
op die zetel gezet. Van hun sibbe was hij niet,
- 65 geen aver⁵ van Israël door edele geboorte,
geen kind van hun koningen. Door de keizer alleen,
door de gunst van Romeburg had hij hun rijk verworven

en wilden de heldhaftigen hem gehoorzaam zijn,
 de averen Israëls, geëerd om hun kracht,
 70 standvastige vrienden zolang de vorst Herodes
 het land bestuurde, als leider was aangesteld
 over het joodse volk. Een bejaarde man,
 ervaren en vroed,⁶ vroom van hart,
 leefde onder hen, was van Levi's stam,
 75 zoon van Jacob, uit een gezegend volk:
 Zacharias heette hij, een gelukzalig man,
 omdat hij altijd graag zijn God diende,
 zijn wil vervulde; zijn vrouw deed dat ook,
 zijn oude eega. Een erfgenaam was hun ontzegd,
 80 een kind hun onthouden in de kracht van hun jeugd.
 Ze leefden onberispelijk tot lof van God,
 in alles gehoorzaam aan de hemelse koning.
 Ze verheerlijkten onze heer, wilden van haat niet weten,
 tegen geen mens een misdaad begaan
 85 en voor zonde niet bezwijken. Bezorgd was hun hart,

1. De theorie van de indeling van de wereldgeschiedenis in zes tijdvakken (naar analogie van de zes scheppingsdagen) van elk duizend jaar gaat terug op de vroege kerkvaders en kreeg vooral door Augustinus ruime bekendheid. Het zesde tijdvak begon met de geboorte van Christus en zou duren tot het einde van de wereld.

2. 'Middelgaard' (Oudsaksisch *middilgard*) is in de Oudgermaanse poëzie een gebruikelijke aanduiding voor de aarde. Middelgaard, letterlijk 'de middelste tuin', zou zich volgens een van de voorstellingen in de Germaanse mythologie tussen de godenwereld (boven) en het dodenrijk (beneden) bevinden. Zie ook de inleiding, p. 23.

3. Met uitzondering van Jeruzalem (*Hierusalem*) krijgen namen van steden in de *Heliand* het achtervoegsel -burg (*Rîmuburg*, *Nazarethburg* enz.). Oudsaksisch *burg* betekent 'versterking', 'burcht', 'stad'. Vergelijk ook de vele plaatsnamen op -burg in Duitsland en Nederland.

4. De metalen helm gold als een bijzonder kenmerk van de Romeinse wapenrusting. In de vroege middeleeuwen droegen strijders meestal alleen een leren kap als hoofdbescherming. Vergelijk ook vers 765.

5. Israëls nakomelingen. Oudsaksisch *abaro* is in het Nederlands alleen nog bewaard in de uitdrukking 'van aver tot aver' (van geslacht tot geslacht), veelal verbasterd tot 'van haver tot gort'.

6. Het Oudsaksische *frôd*, dat zowel 'oud' als 'wijs' betekent, is hetzelfde woord als 'vroed', dat nog bewaard is in de aanduidingen 'de vroede vaders' en 'vroedschap' voor gemeentebestuur en in het werkwoord 'bevroeden'.